

Н.А. Абдурахманов¹, А.А. Бахтибаев², Р.А. Омарова³, Қ.М. Шекербекөв⁴

¹т.ғ.к., АӘИУ

²т.ғ.к., АӘИУ

³т.ғ.к., АӘИУ

⁴аға оқытушы, АӘИУ

Шымкент қ., Қазақстан, shkm_79@mail.ru

ЖЫРАУЛАР МҰРАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӨМІРІНІҢ КӨРІНІСТЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада жырау атауына түсінік беріліп, олардың қоғам өміріндегі ерекшеліктері қамтылып айтылады. Сонымен бірге Қазақ хандығының құрылу қарсаңындағы, яғни XV-XVI ғасырлардағы маңызды саяси оқиғалар қамтылады. Тебіреніске толы өлең жолдарынан, хандықтың өз алдына жеке тәуелсіз мемлекет болып, дербес саясатын жүргізу қарсаңындағы маңызды оқиғалар туралы көптеген мәліметтерді кездестіруге болады. Жыраулардың еңбектері негізгі дерек көзі ретінде қарастырылып, олардың өлең жолдарында кездесетін бірнеше мәселелерге тоқталып, түсіндірме беріледі.

Кілттік сөздер: жыршы, данагөй, жырау, хандық, батыр, ру-тайпа.

Абдурахманов Н.А.¹, Бахтибаев А.А.², Омарова Р.А.³, Шекербекөв Қ.М.⁴

¹к.и.н., РСИУ

²к.и.н., РСИУ

³к.и.н., РСИУ

⁴ст. преподаватель, РСИУ

г. Шымкент, Казахстан, shkm_79@mail.ru

ИСТОРИЯ КАЗАХСКОЙ ЖИЗНИ В НАСЛЕДИИ ЖЫРАУ

Аннотация

В этой статье дается определение термину жырау, где охватывается их особенности в жизни общества. Наряду с тем, охватываются важные политические события в XV-XVI веках на фоне образования Казахского ханства. Из этих трепетных строк можно почерпнуть множество сведений о важных событиях в период ведения суверенной политики и превращения ханства, которое становится более независимым. В этой статье произведения жырау рассматриваются как источник сведений и дается толкование некоторых проблем отмеченных в тех строках.

Ключевые слова: жыршы, философ, жырау, ханство, богатырь, род, племя.

N.A. Abdurakhmanov¹, A.A. Bahtybaev², R.A. Omarova³, K.M. Shekerbekov⁴

¹Ph. D., RSIU

²Ph. D., RSIU

³Ph. D., RSIU

⁴Senior lecturer, RSIU

Shymkent, Kazakhstan, shkm_79@mail.ru

HISTORY OF KAZAKH LIFE IN THE HERITAGE OF ZHYRAU

Abstract

This article gives a definition of Zhyrau, where is covered by their characteristics in society. Along with covers important political developments in the XV-XVI centuries on the background of formation of the Kazakh khanate. From these tremulous lines can be learned a lot of information about important events in the period of conducting of sovereign policy and the transformation of the khanate, which became more independent. In this article the works of zhyrau are considered as a source of information and interprets some of the problems listed in the rows.

Keywords: zhyrshy, philosopher, zhyrau, khanate, hero, clan-tribe.

Ұлттық тарихымызда өзіндік орны мен өшпес ізін қалдырған және қоғамның дамуы үшін бар күш жігерлерін салып, хандықтың өсіп-өркендеуі жолында тынбай жұмыс атқарған, данагөй жырауларымыз санамыздан біраз уақыт шығып, көбісінің жазып кеткен мұралары және шығармаларының аттары аталмай бізге беймәлім болып келген еді. Еліміздің тәуелсіздігі арқасында ұлттық тарихымызға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, әдебиетіміз бен тарихымызда айшықты орын алатын жырау-ақындарымыздың мұралары табылып, тындырымды жұмыстардың нәтижесінде бір жүйеге келтірілді. Әлі де жыраулардың бізге беймәлім тұстары өте көп. Шығармалары түгілі аттарының өзі ұмыт болып кеткен жырауларымыз қаншама. Осы аталған жайттар болашақта шешімін тауып, бір жүйеге келетініне сенеміз.

Хан сарайында маңызды саяси істермен айналысқан жыраулардың бойында бірнеше дарындылық қасиеттер болды. «Жырау» сөзі «дана» сөзімен синонимдес болып келеді. Данагөйдің мақсаты - тарихты терең бағамдап келісімді ойын айту, елге сара жол көрсету. Онда жеңіл сөз бен желең ой болмайды. Салмақты тұжырым, салихалы пайымдау - данагөйдің негізгі қаруы. Жыраулардың заман, қоғам және әлеуметтік мәселе туралы айтқан ой-тұжырымдары мен пікірлері қай уақыт шеңберінде болмасын өзіндік құнын жоғалтқан емес. Сондықтан халық оны құрметтеп, өмірде пір тұтқан.

Жырау атанған тұлғалардың ақыннан, жыршыдан өзгешілігі бар. «Жырау демек, ақын деу емес. Жыраудың ақын атаулыдан, жыршыдан бөлек өз жанры бар. Жыраудың мақсаты, міндеті - не болса сол, көңіл ашар, әлде не дерлік сөзді айту емес. Ол заман сынын, мезгіл, дәуір болжамын, тарихи оқиғаның мазмұнын, бағасын сөз қылады. Көбінесе, әрі жырау, әрі би болады» [1, 17 б.]. Жырау деген атау "жыр" сөзінен шыққан. Жыршы деп көптеген эпостық жырларды жатқа білетін, дайын репертуары бар айтқыш-тарды таныған. Жыраулар өз шығармаларын ақыл-нақыл, өсиет түрінде айтқан. Олардың толғауларының негізгі тақырыптары - туған жерді, елді сүю, Отанды қорғау, елді бірлікке шақыру, адамгершілік қасиетті насихаттау болып табылады. Демек, жыраулар бір ғана мәселемен шектеліп қалмаған, қоғам өмірінде болып жатқан оқиғаларды сырттай бақылап, алаңсыз сарайда өмір сүрген жоқ. Олар елінің тұтастығына сырт елдерден төнген қауіпті сәттерде, ұрысқа қатысып, батырлықтың ерен үлгісін көрсеткен.

Жырау атауы кез-келгеннің еншісіне бұйырмаған дәреже. Сондықтан әдебиетіміз бен тарихымыз-дағы кез-келген жырауды әлемдік философтармен тең қоя атасақ, артық айтпағандығымыз.

Қазақ жырауларының сан ғасырлық шығармашылығын М.Жармұхамедов үш кезеңге бөледі: «Бірінші топқа жыраулық дәстүрдің негізін қалаған алғашқы өкілдері – Қорқыт, Аталық (Кет-Бұға) және Сыпыра жыраулар жатады. Бұл дәуір XI-XIV ғасырларды қамтиды. Жыраулықтың қалыптасу кезеңін белгілейтін екінші топқа Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет шығармалары кіреді. Мұның кезеңі XV-XVI-ғасырлар. Үшінші топты жыраулықтың әбден толысып, кемелденген кезеңіндегі өкілдері: Үмбетей, Жиёмбет, Тәтіқара, Ақтамберді, Бұхар жыраулар құрайды. Бұған XVII-XVIII ғасырлар жатады [2, 78 б.].

Жыраулар - қоғамда болып жатқан барлық маңызды саяси істерге араласып, ел билеген ханның да, қарапайым бұқара халықтың да қасынан табылып отырды. Қоғам өміріндегі негізгі мәселелерді хандар-мен бірлесіп шешіп отырды. «Патриарх, ақын, әрі халық мүддесін

білдіруші жырау топ алдына өте сирек, аса қажет жағдайларда ғана шығады. Халық қадір тұтқан ақсақал жыраудан жұрт толқыған, халық дағдарған, бүліншілік шыққан немесе ел шетіне жау келген кездерде ғана кеңес сұрайтын болған. Мұндай реттерде жырау жұртшылықты абыржымауға шақырып, оларға дем беріп, істің немен тынатыны жайлы болжалдар айтып отырған» [3, 73 б.], – дегендей ел басына ауыр күн туған кезде және сырттан жаулаушы мемлекеттердің басқыншылық қаупі төнгенде, халықты сабырға шақырып, бұл қиын-қыстау кезеңнен де аман – есен өтіп кететініне жалынды сөздері арқылы сендіріп отырды.

Жыраулардың тілі көне тарихқа өте бай болды, ойларын баяндау жолымен емес, олардың әрбір айтқан ойлары мен сөздері терең мағыналы болды. Көп жағдайда айтқан сөздері мен жасаған істері сәйкес келіп, үйлесімділік тауып отырды. Олар тек қана жыр жаттаумен шектелмеді, ежелгі жыр-дастандарды, сонымен бірге қанатты, шешендік сөздерді өзіндік санасында ой елегінен өткізіп көптің көкейіне тағы-лымды тәрбие және ғибратты ой ретінде жеткізіп отырды. «Жырау – өз тайпасының рухани тірегі, ақыл-гөй ақсақалы. Сондықтан да ол албаты сөйлемейді. Ол тынышсыз көшпенділер арасында күнделікті болып тұратын кикілжің оқиғаларға араласпайды, күйкі өмірдің қамы туғызған от басы, ошақ қасының, қара қазанның жайы да жырау назарынан тысқары жатады» [4,127 б.].

«Жеке отау тігіп, өз мемлекетін құрған қазақ елі үшін XV-XVI ғасырларда ең басты мәселе - жаңа құрылған мемлекетті күшейту мен қорғау болды» [5, 208 б.]. XV-XVI ғасырда Қазақ хандығы дербес және тәуелсіз түрде саясатын жүргізіп, жанындағы көрші мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде өмір сүріп, хандықтың күш-қуатын арттыру мақсатында шешімді әрекеттер жүргізді. Осы екі ғасыр аралығындағы қазақ өмірі жыраулардың шығармашылығында көрініс тауып отырды. Бұл кезеңде көшпелілер философы атанған Асан Қайғы, Доспамбет жырау, Қазтуған жырау, Шалкиіз жырау, батыр атанған Ақжол бидің әкесі Қодан тайшы және тағы басқа біздің осы күнімізге аттары беймәлім қаншама ақын-жыраулар өмір сүрді.

XV ғасырдың екінші жартысында қазақ қоғамы күрделі саяси кезеңді басынан өткерді. Тәуелсіз хандықты құру үшін Керей мен Жәнібек хандар бастарын бәйгеге тігіп, хандықты өркендету жолында тәуекелді әрекеттер мен шешімді істерге барып, елдің азаттығы жолында жан алысып, жан беріскен шақ-та талай қиын-қыстау кезеңді бастарынан кешірді. Жаңадан құрылған хандықтың алдындағы ең басты мәселе - хандықтың аумағын кеңейту және сыртқы дұшпандардан елді, жерді қорғау болды. Қазақ хандығын құру оңайға соқпады. Қазақ хандығының ең алғашқы билеушісі - Керей мен Жәнібек хандар жұртты өз сондарынан ертіп, елдің тәуелсіздігі жолында ел билеуге лайықты ақсүйек, би-шонжарлардың арасындағы алауыздықтарды жойып, бар күш жігерлерін елінің дербестігі мен тәуелсіздігі жолына жұмсады. Тарихи жазба деректерде хандықтың құрылуы қарсаңындағы маңызды орынға ие саяси оқиғалар көп жағдайда айтыла бермейді. Ел өміріндегі саяси оқиғалар көбінесе көркем әдебиетте көрініс тауып отырды. Қазақ халқы өзінің тарихын әдебиеті арқылы баяндап отырды. Тарих пен әдебиет көп жағдайда бірін – бірі толықтырып отырды. Хандықтың құрылу қарсаңындағы, сонымен қатар құрылған уақыттан кейінгі елдің ішкі саяси өміріндегі маңызды оқиғалар, жыраулардың еңбектері мен шығармаларында көптеп кездеседі.

Осы кезеңге тән ірі оқиғалардың бірі - қыпшақ руынан шыққан Қобыланды батырдың арғын руының атақты биі Ақжол батырды өлтіріп қоюы еді. Екеуі де Көшпелі Өзбектер елінің билеушісі Әбілқайыр хан-ның сенімді батырларының бірі болды. Алайда белгісіз себептерге байланысты Әбілқайыр ханның екі батыры бір-бірімен іштей жауласып, араздасып жүреді. Сондай шекісу үстінде Қобыланды батыр Ақжол батырды өлтіріп қояды. Ел арасына сызат түседі. Осы кезде Жәнібек хан Қобыланды батырға қатты өкпе-леп, оны шарифат жолымен қысас қылып өлтіруді сұрапты. Әбілқайыр хан бұл талапты орындайын десе, қалың қыпшақ тегіс жауласып, бұлардан безіп кететін болады. Осыны ойлаған хан үш кісінің құнын алып бітісіндер, – деген екен [6,139 б.]. Бұл жағдай аңыз бойынша Керей мен Жәнібек бастаған тайпалардың дауды әділ шеше алмаған Әбілқайырға наразылық ретінде

Моғолстанға көшіп кетуіне себепкер болады. Осы кезде баласы Ақжол батырдың өліміне байланысты Қодан тайшы жоқтау өлеңін шығарады:

Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді, құлыным,
Сексен асып, таянғанда тоқсанға
Тұра алмастай үзілді ме жұлыным,
Адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының,
Аққан бұлақ, жанған шырақ, жалғыз күнде құрыдың,
Қарақыпшақ Қобыландыда нең бар еді құлыным! [7,7 б.]

Бұл өлең жолдарынан Қодан тайшының өзінің жасын айтып тұрғандығын байқауға болады. «Сексен асып, таянғанда тоқсанға» деген Қодан тайшының сөзінен сол кездегі жасын тоқсан деп алсақ, Ақжолды Қобыланды батырдың өлтірген жылы 1456 жылы болса, онда Қодан ақынды 1370 жылы туылды деп жорамалдауға болады. Сонымен бірге, өлең жолдарында тағы бір ескерілетін жайт, «Адасқанын жолға салдық бұл ноғайлы ұлының» деген сөздердерінде, ақын қазақ атаулы рулардың ол кезде ноғайлы болып жүргенін айқын айтады. Ол заманда, қазақ атаулы көшпелілер, әлі қазақ елі атанбағандығын, қазақ хандығын құрмағандығын назарға алсақ, қазақ атаулы рулар ол кезеңде ноғайлы атымен жүрген болып табыла-ды. Сол кезеңге жататын батырлар жырын алып қарасақ, мысалы Ер Тарғын, Ер Көкше оның ұлы Ер Қосай және тағы басқа батырлар жырында ноғайлы сөзі жиі ұшырасады, қалай болғанда да ноғайлы елі-нің батырлары болып шығады. Олай болса, бұл қазақ атанған ноғайлының өзге ноғайлыдан бөлінбеген кездегі батырлары болып табылады [8, 40 б.]. Демек, қазақ пен ноғайдың түбі бір халық екендігі, бір-бірі-мен аралас-құралас өмір сүргендігі жыр жолдары куәлік етеді. Тоқтаусыз жүргізілген соғыстарға, Ресей империясының басқыншылық саясатына байланысты ноғай елінің бір бөлігі Ресей құрамына, енді бір бөлігі қазақ халқының құрамындағы Кіші жүз тайпаларымен араласып, сіңісіп кетті.

Ақжол батырдың өлімінен кейін ұланғайыр аумақты билеп отырған Әбілқайыр ханның әділ үкім шығармауы салдарынан, Керей мен Жәнібек ханның маңайына топтасқан көптеген қазақтың рулары мен тайпалары Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Жетісу жерін иемденіп отырған Моғолстан хандығына қарай бет алады. Осы кезде үдере көшкен халқының мұң-мұқтажын жоқтаған, халық тілегін жеткізуші ақын-жыраулардың бірі – Асан Қайғы еді. Ол сұңғыла шешендігі мен қайтпас қайсарлығының арқасында қас-қайып тұрып Жәнібек ханға мына өлең жолдарын арнайды:

Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойнаған,
Оймауыттай тоғай егіннің
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадың,
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойынды,
Ойыл көздің жасы еді,
Ойылда кеңес қылмадың,
Ойылдан елді көшірдің.
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда да кеңес қылмадың [9, 40 б.].

Осылайша Асан Қайғы Жемнен, Ойылдан, Еділден көшкеніне наразылық білдіре отырып, сол кезең-нің бет-бейнесін және қазақ елінің тарихын түбегейлі өзгерткен оқиға Қазақ хандығының құрылған кезін көз алдымызға елестетеді.

Қазақ хандығының өз алдына жеке отау тігіп, тәуелсіз дәрежеде өмір сүруі оңайға соқпады. Хандық-тың құрылуы қарсаңында қазақ халқының негізін құрайтын көптеген ру-тайпалар монғол шапқыншы-лығынан кейін Қазақстан территориясында пайда болған мемлекеттердің құрамында болды. Қазақ ру-тайпаларының басын қосып, Керей мен Жәнібек хандар Жетісу жерінде хандықтың алғашқы туын тікті. Бүгінгі таңда, отан тарихын зерттеуші ғалымдардың арасында - Қазақ хандығының құрылу мерзімі жөнінде нақты бір шешімге келе алған жоқ. Қалай болғанда да XV ғасырдың екінші жартысында Қазақ хандығы дербес түрде тәуелсіз саясат жүргізгендігі, тәуелсіз хандық болғандығы сонымен бірге жанын-дағы көрші мемлекеттермен терезесі тең дәрежеде өмір сүріп, саяси жағынан ықпалын жүргізген күшті мемлекеттің біріне айналғандығы ақиқат.

Қорыта келгенде, қазақ халқының бай әдеби-тарихи мұралары бар. Тарих пен әдебиет көп жағдайда бір-бірін толықтырып отырады, екеуі егіз ғылым іспеттес. Халық ауыз әдебиетінің негізін құрайтын мақал-мәтелдер, эпостық, лиро-эпостық жырлар, би-шешендердің нақыл сөздері атадан балаға ауызша жетіп, мұра ретінде қалдырылып отырған. Ғасырлар мерзімінен сыр шертетін жыраулардың мұралары жетіп артылады. Олардың айтып кеткен толымды ойлары қанша уақыт өтсе де, бүгінгі таңда құнын жоғалтқан емес және әдебиетіміздің алтын қорында сақталып тұрған рухани құндылықтарымыздың бірі болып табылады. Ежелгі ата-баба дәстүрлерін, халықтың басынан өткен сан мыңдаған тарихын, әдет-ғұрыптарын жалғастырушы және қарапайым бұқара халықтың ортасында өмір сүріп, хан сарайында қызмет атқарумен бірге, жалынды жырлары арқылы хандардың жіберіп отырған қателіктерін түзеп, мәнді де мағыналы өлеңдері арқылы өсіп келе жатқан ұрпақтың санасын түзеп, қарапайым халық пен хан ара-сын байланыстырушы қызметті атқарған – жырау бабаларымыз еді. Олардың бойынан бір емес бірнеше дарындылық қасиеттерді байқауға болады. Мемлекеттілігіміз сақталып тұрған заманда, яғни хандар билі-гі кезінде, қоғам өмірінде ханнан кейінгі басты лауазымды тұлға-жырау болды. Маңызды орынға ие тарихи оқиғалар, жырауларымыздың өлең, жыр жолдарында бейнеленді. Ұлттық тарихымыздың алтын төрінен орын алатын жыраулардың шығармалары мен еңбектерін насихаттау жұмыстарын тыңғылықты түрде қолға алып, жүйелі жұмыстар жүргізу, бүгінгі қоғам алдындағы негізгі міндет болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Әуезов М. XIX мен XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің оқу кітабы. – Алматы: 1933 ж. – 17 б.
2. Жармұхамедов М. Көненің көзі. – Алматы: Санат. 1996. – 78 б.
3. Марғұлан Ә.О. Қазақ халқының көне поэтикалық мұрасын жасаушылар туралы. // М.О. Әуезовтің 60 жылдығына орай мақалалар жинағы. – Алматы, 1959. – 73 б.
4. Мағауин М. Ғасырлар бедері. Әдеби зерттеулер. – Алматы: Жазушы. –127 б.
5. Қасқабасов С. Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет //Кітапта: Қазақ әдебиетінің тарихы.10 томдық. 3-том. Алтын Орда дәуірі мен Қазақ хандығы тұсындағы әдебиет. – Алматы: Қазақпарат, 2008 ж. – 208 б.
6. Бабалар сөздігі 100 томдық, 85-том. – 139 б.
7. Алдаспан. Көне қазақ поэзиясының антологиясы. – Алматы, 1971 ж. – 7 б.
8. Сейфуллин С. Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары. – 40 б.
9. Жеті ғасыр жырлайды. – Алматы: Жазушы, 2008 ж. 1-том. – 40 б.